

ВОЛОДИМИР ПАНІОТТО,

доктор філософських наук, генеральний директор КМІС, професор НаУКМА

Динаміка ксенофобії й антисемітизму в Україні (1994–2007)¹

Abstract

The paper is devoted to the results of monitoring of ethnic prejudices of the population of Ukraine, which is conducting by the Kiev international institute of sociology every year since 1994. The data of 15 surveys, representative for the population of Ukraine, are analyzed. Each survey includes from 1500 up to 2000 respondents in the age 18+ (altogether about 28000 respondents). For measurement of a level of ethnic prejudices the scale of a social distance (Bogardus scale) was used. Xenophobia index is constructed on the base of factor analysis of social distances between population and different ethnic groups. As anti-Semitism index the social distance from Ukraine population to Jews is used. The essential factors influencing a level of Xenophobia and anti-Semitism are almost the same. The main factors are a place of residing (in a village a level of anti-Semitism is higher, than in the cities) and educational level (the higher educational level – the lower level of anti-Semitism). The age however influence the Xenophobia and anti-Semitism in different ways. The more age – the more level of Xenophobia. Respondents of age 18-20 have the lowest level of Xenophobia among age groups, but have the highest level of anti-Semitism. The results of research show that the indexes of xenophobia and anti-Semitism in Ukraine were growing from 1994 to 2007.

Рівень етнічної нетолерантності є одним із найважливіших індикаторів потенційної нестабільності в тому чи тому регіоні колишнього Радянського Союзу. Хоча серйозні етнічні конфлікти поки що в Україні не спостерігаються, рівень злочинів на етнічному й расовому ґрунті зростає, й у жовтні 2007 року в СБУ України був створений спеціальний підрозділ з боротьби з виява-

¹ В основу статті покладено доповідь, зроблену автором на 12-й Щорічній міжнародній конференції Асоціації дослідження націй (ASN) у Колумбійському університеті, що проходила 12–14 квітня 2007 року.

ми ксенофобії (сайт СБУ, 25 жовтня 2007 року). Результати соціологічних досліджень також засвідчують зростання ксенофобії в Україні, відтак постійний моніторинг виявів ставлення до різних етнічних груп конче важливий.

Ця стаття присвячена результатам моніторингу етнічних упереджень населення України, здійснюваного Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) щороку, починаючи від 1994-го, і дає уявлення про нові тенденції в динаміці ксенофобії (раніше в цьому часопису публікувалися результати за 1994–2002 роки [1]). У пропонованій статті розглядається також динаміка рівня антисемітизму в Україні й чинники, що впливають на нього, на тлі загальної динаміки ксенофобії в цілому. Рівень антисемітизму посідає одне із провідних місць у світовій проблематиці міжнародних відносин [2, с. 34], мабуть, через універсальність цього явища (євреї живуть у дуже багатьох країнах світу). Унаслідок цього зростання антисемітизму, як і загальне зростання ксенофобії, може негативно вплинути на відносини України з іншими країнами.

Далі наведено деякі показники процесів, що спостерігаються в цій сфері життєдіяльності українського суспільства. Але оскільки ми маємо обмежену кількість індикаторів упереджень стосовно різних етнічних груп, то можна говорити не про детальну картину, а лише про загальні тенденції динаміки та про чинники ксенофобії й антисемітизму в Україні.

Дані та методи

Омнібуси КМІС

Для визначення ставлення населення України до тих чи тих етнічних груп ми використовували дані 15 омнібусів — соціологічних досліджень, проведених Київським міжнародним інститутом соціології від 1994-го до 2007 року. Дані репрезентативні для населення України віком від 18 років і більше. Вибірка стратифікована за областями і поселенськими типами. На першому щаблі здійснюється випадковий добір населених пунктів (із застосуванням PPS — probability proportional to size), на другому щаблі вибірки — випадковий добір поштових відділень, а потім здійснюється випадковий добір адрес домогосподарств на дільницях поштових відділень і респондентів у кожному домогосподарстві. Опитування проводилися в різні роки у 120–165 містах і селах (на території 250–375 поштових відділень) в усіх 24 областях України та в Криму.

Помилка вибірки для масиву загалом за часткою ознаки в різні роки коливалася від 3% до 4% з урахуванням дизайн-ефекту (ми оцінюємо дизайн-ефект нашої вибірки як 1,5).

Кількість респондентів віком від 18 років і більше щороку варіює від 1500 до 2000 осіб (у більшості досліджень близько 2000). Загальна кількість опитаних за всі роки (1994–2007), — майже 28000 осіб.

Для визначення ставлення населення до різних етнічних груп ми використовуємо шкалу Богардуса [3] у версії Н.Паніної [4], яка адаптувала й уперше використала цю шкалу в Україні. Дослідження Н.Паніної розпочалися 1992-го і проводилися спершу раз на два роки, а від 1999-го — майже щороку [див.: 5].

Шкала Богардуса

У наведеній далі таблиці в кожному рядку обведіть, будь ласка, кружечком цифру — варіант твердження, з яким Ви згодні.

Я ЗГОДЕН ДОПУСТИТИ ПРЕДСТАВНИКІВ НАЗВАНОЇ В РЯДКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГРУПИ (див. таблицю) ...

ЯК (див. картку) ...

КАРТКА

членів Вашої сім'ї	1
близьких друзів	2
сусідів	3
колеґ по роботі	4
жителів України	5
відвідувачів України	6
не пускав би в Україну	7

ТАБЛИЦЯ

1	американців	1	2	3	4	5	6	7
2	білорусів	1	2	3	4	5	6	7
3	євреїв	1	2	3	4	5	6	7
4	канадців	1	2	3	4	5	6	7
5	негрів	1	2	3	4	5	6	7
6	німців	1	2	3	4	5	6	7
7	поляків	1	2	3	4	5	6	7
8	росіян	1	2	3	4	5	6	7
9	румунів	1	2	3	4	5	6	7
10	українців російськомовних	1	2	3	4	5	6	7
11	українців україномовних	1	2	3	4	5	6	7
12	французів	1	2	3	4	5	6	7
13	циган	1	2	3	4	5	6	7

Список етнічних груп був поданий у тому порядку, в якому він наведений у таблиці (українською та російською мовами цей порядок відповідає абетковому). Хоча загалом дослідження проводилися як безпосередні (face-to-face) інтерв'ю, частину анкети із запитаннями шкали Богардуса інтерв'юєр передавав респондентам для самозаповнення.

Зазначимо, що в списку, запропонованому респондентам, є не лише представники етнічних груп, а й мовно-етнічних (російськомовні українці) та расових. Шкала побудована так, що коли респондент згоден допустити представників певної національної групи як членів своєї сім'ї, то він згоден також допустити їх і як друзів, сусідів, колеґ тощо, якщо ж, наприклад, він згоден допустити їх як колеґ по роботі, то, ясна річ, він згоден також допустити їх і як жителів або відвідувачів України. Тобто якщо респондент обвів якусь цифру в рядку, то він обведе також усі інші цифри мірою їх зростання.

Можна вважати відповіддю на запитання першу (найменшу) цифру в рядку, тобто мінімальну соціальну дистанцію, на яку респондент згоден допустити до себе представників даної етнічної групи.

Тоді **індекс соціальної дистанції між певною групою респондентів і деякою етнічною групою** — це середнє арифметичне від мінімальних соціальних дистанцій, на які респонденти згодні допустити представників цієї етнічної групи. Цей індекс змінюється від 1 до 7 і дорівнюватиме 1, якщо всі респонденти згодні, щоб представники даної національної групи були членами їхніх сімей; а якби всі респонденти не допускали представників цієї національної групи в Україну, значення індексу становило би 7.

Індекс ксенофобії

Попередній аналіз даних показав, що, попри певну динаміку впродовж 15 років, структура соціальних дистанцій доволі стабільна, тому ми здійснюємо розрахунки на об'єднаному масиві 1994–2007 років (майже 28 тис. опитаних). Для побудови показника ксенофобії ми здійснили факторний аналіз відповідей респондентів на запитання шкали Богардуса (факторні навантаження наведено в таблиці 1).

Таблиця 1

Результати факторного аналізу відповідей населення України на запитання шкали Богардуса (1994–2007)

Я згоден допустити	Факторні навантаження	
	<i>Фактор 1</i>	<i>Фактор 2</i>
американців	0,805	-0,222
білорусів	0,645	0,386
євреїв	0,746	0,122
канадців	0,848	-0,207
негрів	0,807	-0,256
німців	0,851	-0,213
поляків	0,810	-0,159
росіян	0,501	0,680
румунів	0,798	-0,202
українців російськомовних	0,471	0,767
українців україномовних	0,424	0,631
французів	0,860	-0,190
циган	0,648	-0,176
Пояснена варіація	52%	15%

Були виокремлені два чинники. Перший — той, що має високі навантаження по кожній з етнічних груп (52% поясненої варіації), — ми інтерпретуємо як загальний рівень ксенофобії. Факторне значення (score) цього фактора для кожного респондента ми розглядаємо як показник його ксенофобії. Слід зазначити, що найвищі навантаження на цей фактор мають не-

слов'янські етнічні групи, обертання факторів може показати це чіткіше [див.: 1]. Перший фактор можна розглядати як характеристику, насамперед, ставлення до неслов'янських народів. Другий (15% поясненої варіації) диференціює слов'янське населення України (українці, росіяни, білоруси) і представників етнічних груп інших країн (дуже умовно ми назвали цей фактор “толерантністю до слов'ян” або “слов'янофільством”, хоча з таким же успіхом можна назвати його “нетолерантністю до слов'ян”). Бачимо, що серед інших етнічних груп євреї мають найвище навантаження за другим фактором і в просторі 2-х факторів розташовані ближче до слов'янської групи, ніж інші етнічні групи (див. рис. 1).

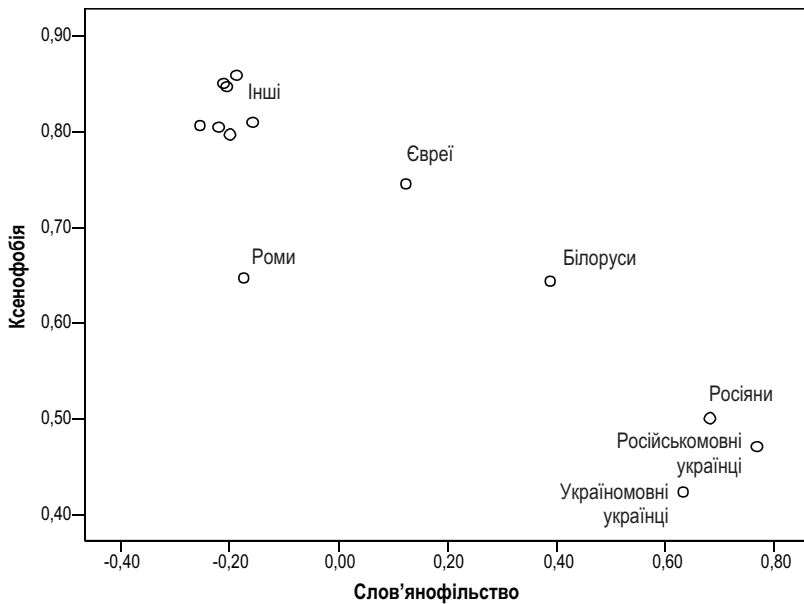

Рис. 1. Етнічні групи у просторі 2-х факторів

Ми визначаємо факторне значення першого фактора для кожного респондента як **індекс ксенофобії** (рівень ксенофобії для цього респондента). Проте застосування факторного значення як індексу ксенофобії має певний недолік. У результаті факторного аналізу ми отримуємо для кожного респондента факторні значення, середнє арифметичне яких дорівнює нулю. Тому інтерпретація значення індексу не прив'язана до безпосередніх відповідей респондентів. Щоб уникнути цієї вади, ми розраховуємо для кожного респондента значення їхніх відповідей щодо кожної із 13 етнічних груп (середню соціальну дистанцію). Наші розрахунки показують, що коефіцієнт кореляції Пірсона між значенням і середньою соціальною дистанцією стосовно всіх 13 груп для всіх респондентів дорівнює 0,998, тобто дуже близький до 1. Отже, середня соціальна дистанція від респондента до всіх 13 етнічних груп може використовуватися як показник рівня ксенофобії j-го респондента — будемо називати його **індексом ксенофобії (XI)**. Значення цього індексу має зручнішу інтерпретацію, ніж безпосередньо факторне значення: він змінюється від 1 до 7, причому значення 1 означає, що респон-

дент готовий допустити як члена сім'ї всі 13 етнічних груп, а значення 7 — що респондент не допускав би в Україну представників жодної із 13 груп.

Цей індекс фактично збігається з індексом національної дистанційованості (ІНД), використовуваним Н.Паніною [2, с. 28] в межах дослідження, здійснюваного Інститутом соціології НАНУ (ІС НАНУ). Точніше, він збігається за логікою побудови, але середнє арифметичне обчислене для різних етнічних груп. Якщо обчислити цей індекс для тих етнічних груп, що збігаються в обох дослідженнях (білоруси, євреї, американці, поляки, німці, румуни, роми) для тих років, коли проводилися обидва дослідження, матимемо картину, відображену на графіку 2. Коефіцієнт кореляції Пірсона між індексом національної дистанційованості (ІНД) та індексом ксенофобії (ХІ) для двох рядів даних, зображених на цьому графіку, дорівнює 0,87. Як бачимо, від 1996-го до 2000 року індекси майже збігалися (середня різниця індексів 0,1 бала), а після 2001-го відбувся систематичний зсув — графіки йдуть однаково (коефіцієнт кореляції дорівнює 0,95), але середнє значення індексів вище в Н.Паніної у середньому на 0,5 бала. З'ясувати, з чим це пов'язане, допоможуть подальші дослідження.

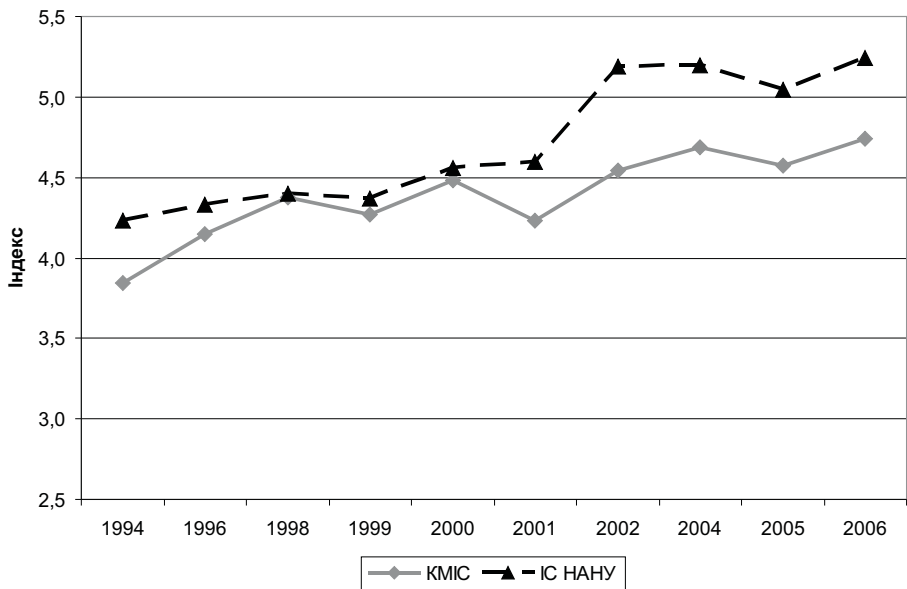

Рис. 2. Порівняння даних КМІС і даних ІС НАНУ для 7 однакових етнічних груп

Автор, утім, далекий від того, щоб розглядати цей індекс (і соціальну дистанцію взагалі) як валідний показник рівня ксенофобії. І ксенофобія як упередження стосовно чужих узагалі, і антисемітизм як один із виявів ксенофобії є складними багатовимірними явищами, вони не можуть бути описані лише одним-двома індикаторами. Для вимірювання рівня ксенофобії й антисемітизму потрібні спеціальні дослідження, що включатимуть принаймні 40–60 змінних. Хоч як це дивно, в Україні, наскільки мені відомо, дотепер не було проведено жодного академічного дослідження, яке б мало на

меті оцінювання рівня ксенофобії та рівня антисемітизму. Усі ті дослідження, що були проведені, зокрема й наші, використовували здебільшого лише шкалу соціальної дистанції Богардуса, котра не дає повного уявлення про рівень ксенофобії чи антисемітизму. Тож який сенс мають наведені далі дані? На мій погляд, соціальна дистанція Богардуса і ґрунтований на ній індекс ксенофобії хоча й не можуть слугувати надійним вимірником рівня ксенофобії, однак, безумовно, пов'язані з цим рівнем. Якби в нас був певний показник істинного рівня ксенофобії, то наш індекс мав би значиму кореляцію із цим показником. Тому ми не можемо дати абсолютну оцінку рівня ксенофобії, але відносну оцінку можемо дати, можемо порівнювати за рівнем ксенофобії різні соціально-демографічні групи між собою і можемо надати адекватну картину динаміки цих процесів.

Результати

Ієрархія упереджень у 2007 році

У таблиці 2 наведено дані останнього нашого опитування, проведеного у 2007 році¹.

Таблиця 2

Ставлення населення України до певних етнічних груп у 2007 році

Етнічні групи	Як члени сім'ї	Як близькі друзі	Як сусіди	Як колеги по роботі	Як жителі України	Як гості України	Не пускав би в Україну	Загалом, %	Соціальна дистанція
Українці україномовні	55,8	18,5	8,5	1,0	10,3	5,0	0,8	100	2,10
Українці російськомовні	50,9	20,9	8,4	2,1	9,9	7,1	0,7	100	2,23
Росіяни	45,3	18,6	12,8	2,7	6,6	12,1	1,9	100	2,51
Білоруси	23,2	20,3	21,0	4,1	9,7	20,2	1,4	100	3,23
Євреї	8,3	9,1	13,4	5,6	18,8	34,9	10,0	100	4,62
Поляки	7,3	8,1	15,9	6,7	9,4	46,6	5,9	100	4,66
Німці	6,2	6,3	7,7	9,7	7,6	54,6	7,9	100	5,01
Румуни	7,0	5,3	11,9	3,2	9,1	54,9	8,7	100	5,02
Французи	6,7	6,3	6,5	6,4	7,0	61,9	5,1	100	5,07
Канадці	6,6	5,5	7,2	6,1	8,4	59,5	6,6	100	5,09
Американці	7,0	5,8	5,1	5,7	6,6	53,1	16,7	100	5,25
Негри	4,0	3,7	3,9	2,5	8,2	58,2	19,5	100	5,60
Роми	2,4	2,4	4,4	1,3	18,2	32,6	38,7	100	5,83

¹ Опитування проведене КМІС у березні 2006 року, методом face-to-face інтерв'ю опитано 2000 респондентів віком 18 років і більше в усіх областях України та в Криму, дані репрезентативні для України загалом, помилка не перевищує 3,5%.

В останньому стовпчику таблиці 2 наведено середню соціальну дистанцію населення України загалом стосовно кожної із 13 груп. За даними цього стовпчика побудовано графік (див. рис. 3).

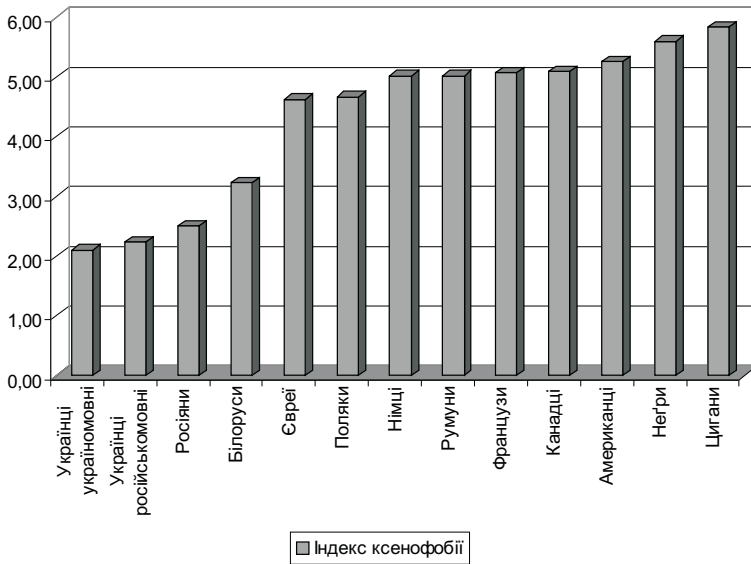

Рис. 3. Соціальна дистанція (індекс ксенофобії) населення України стосовно деяких етнічних та лінгво-етнічних груп у 2007 році

Як бачимо з графіка 3, соціальна дистанція до євреїв мінімальна після українців, росіян і білорусів. З графіка також видно, що ієрархія упереджень населення така: україномовні українці, російськомовні українці, потім росіяни та білоруси. Далі з великим відривом ідуть євреї, потім поляки, німці, румуни, французи, канадці, американці. Потім із певним відривом ідуть негри та роми (в анкеті ми писали “цигани”, бо частина населення не знайома із назвою “роми” для цієї етнічної групи).

Динаміка ксенофобії та антисемітизму

Розглянемо детальніше динаміку рівня антисемітизму і ксенофобії (див. Додаток). Графік на рисунку 4 показує динаміку індексу ксенофобії й індексу соціальної дистанції стосовно євреїв (яку певною мірою можна вважати індикатором рівня антисемітизму).

З графіка можна бачити, що рівень ксенофобії в Україні від 1994-го до 2007 року суттєво збільшився. З чим це може бути пов'язане? На жаль, наявних даних недостатньо, щоб відповісти на це запитання, але можна висловити деякі гіпотези. Так, зростання ксенофобії до 1998 року включно може пояснюватися падінням рівня добробуту населення і зростанням рівня бідності (за даними нашого щорічного моніторингу, відсоток тих, кому бракувало грошей на їжу, зростав і сягнув максимуму в 52% 1998 року, після чого почав падати й у 2007 році становив близько 13%). Другим чинником, що пояснює подальші зміни рівня ксенофобії, є, на мій погляд, міжетнічні

конфлікти, що відбуваються за межами країни, війни й конфлікти в інших регіонах світу, які широко висвітлюють засоби масової інформації і які стають медіа-подіями (війна в Чечні, Афганістані, на Балканах, в Іраку). Наші дослідження показують збільшення кількості прихильників незалежності України після початку війни в Чечні та після захоплення заручників у Москві [див.: 6]. І наші дані, і дані Н.Паніної засвідчують зростання рівня ксенофобії після 11 вересня 2001 року. Міжнародні конфлікти підвищують рівень побоювань і недовіри стосовно представників інших етнічних груп. Зрештою, ще одним чинником, який підвищує рівень ксенофобії й антисемітизму, є вибори (зокрема, це стосується президентських виборів 2004 року [див.: 7] і, як можна припустити, парламентських виборів 2006 і 2007 років).

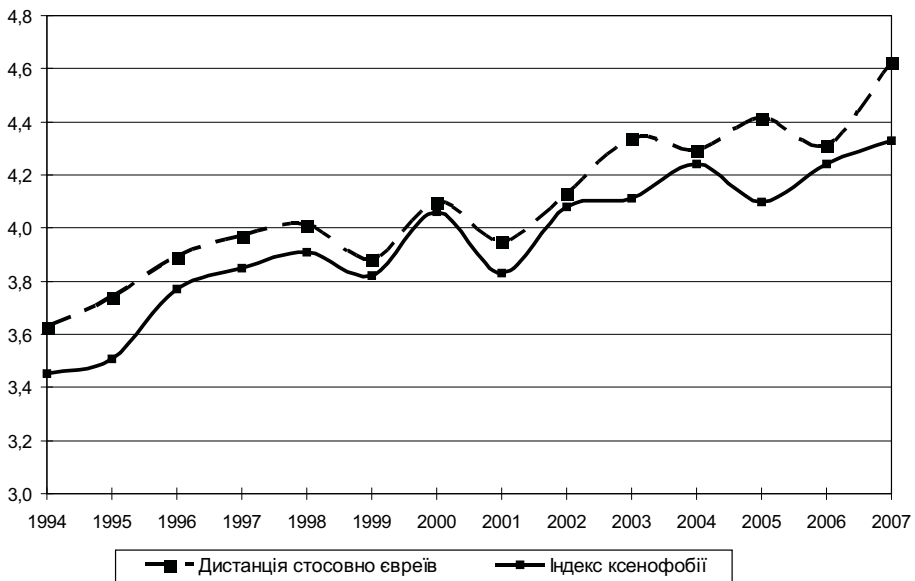

Рис. 4. Динаміка рівня ксенофобії і соціальної дистанції стосовно євреїв в Україні (1994–2007)

Що ж до динаміки рівня антисемітизму, то, як бачимо, зміни індексів ксенофобії й антисемітизму відбуваються напрочуд синхронно (особливо до 2003 року). Коефіцієнт кореляції між цими рядами даних дорівнює 0,94 (а якщо не включати останні 4 роки — 0,99); це свідчить про те, що зростання рівня антисемітизму від 1994-го до 2003 року пов'язане зі зростанням загального рівня ксенофобії в Україні й назагал не є специфічним саме стосовно євреїв.

Можна припустити також, що до 2003 року або на рівень антисемітизму впливали ті самі чинники, або (що, напевно, є більш імовірним) зміни рівня антисемітизму були цілковито пов'язані зі зміною загального рівня ксенофобії. Проте в останній період (2004–2006 роки) зміна рівня антисемітизму нескорельована зі зміною рівня ксенофобії й підпорядковується якимсь своїм закономірностям.

У таблиці 3 наведено результати опитування населення України із використанням шкали Богардуса у 1994 і 2007 роках.

Таблиця 3

Толерантність населення України стосовно євреїв (1994, 2007), %*

Я згоден допустити євреїв ...	1994	2007
...як членів своєї сім'ї	21,6	8,3
...як близьких друзів	16,3	9,1
...як сусідів	14,7	13,4
...як колег по роботі	6,4	5,6
...як жителів України	15,5	18,8
...як гостей України	17,5	34,9
Не пускав би в Україну	8,0	10,0
Індекс соціальної дистанції	3,63	4,62

* За даними КМІС.

Дані таблиці 3 показують: якщо у 1994 році близько 38% населення погоджувалися допускати євреїв як членів своєї сім'ї та друзів, то 2007 року — лише трохи більше 17%. І навпаки, частка жителів України, готових бачити євреїв тільки як гостей України або взагалі не пускати їх в Україну, зросла з майже 26% до 45%. Це означає, що якщо у 1994-му близько 75% населення погоджувалися, що євреї можуть бути жителями України, то 2007 року ця частка зменшилася на 20%.

У таблиці 4 наведено дані аналогічних опитувань, проведених Інститутом соціології НАН України¹ [див.: 5 с. 33], для зіставності відсотки перелічено без урахування тих, хто не відповів).

Таблиця 4

Толерантність населення України стосовно євреїв (1994, 2006), %

Я згоден допустити євреїв ...	1994	2006
...як членів своєї сім'ї	15,6	1,6
...як близьких друзів	16,2	5,4
...як сусідів	14,9	9,9
...як колег по роботі	7,9	6,8
...як жителів України	21,9	21,2
...як гостей України	15,8	41,1
Не пускав би в Україну	7,7	14,0
Індекс соціальної дистанції	3,8	5,2

¹ У кожному опитано близько 1800 осіб віком понад 18 років, вибірка репрезентативна для України загалом, випадкова на перших етапах і квотна на останньому етапі добору.

Дані Н.Паніної за 1994 рік збігаються із нашими майже цілком — сума частки тих, хто погоджується, що євреї можуть бути жителями України, колегами по роботі, сусідами, друзями або членами сім'ї, становить 76%. Що стосується 2006 року, то, згідно із Н.Паніною, ця частка зменшилася до 45%, тобто не на 20%, як у наших даних, а на 30%. Можливо, що ця відмінність зумовлена часом проведення опитування; опитування Н.Паніної було проведено у квітні 2006 року, одразу після парламентських виборів кінця березня, а вибори в Україні, як виявилось, підвищують рівень ксенофобії [див.: 7]. Натомість наші дані отримані у березні 2007, коли безпосередній вплив попередніх виборів уже не був таким відчутним, а передвиборча кампанія наступних (дострокових) виборів ще не розпочалася повною мірою. У будь-якому разі ці дані підтверджують зростання рівня ксенофобії й антисемітизму.

Щоб не обмежуватися даними лише за шкалою Богардуса, я знайшов у нашому банку даних результати ще одного дослідження (див. табл. 5). У 1991 році майже 75% наших співвітчизників були цілком згодні з тим, що євреї є такими самими громадянами, що й інші, а 2006-го таку впевненість висловлювали лише 57%. Ці показники узгоджуються з нашими даними, отриманими із використанням шкали Богардуса.

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання: “Чи згодні Ви із судженням “Євреї такі самі громадяни країни, як і інші”?” (1991, 2006), %

Варіанти відповідей	1991	2006	Різниця
Зовсім не згоден	8,6	2,6	-6,0
Радше не згоден, ніж згоден	3,5	3,5	0,0
І згоден, і не згоден	4,3	9,7	5,4
Радше згоден, ніж не згоден	6,3	21,2	14,9
Цілком згоден	73,0	57,4	-15,6
Важко відповісти	4,2	5,6	1,4

Хоча те, що ледь не половина жителів України (45%) не готові допустити євреїв як жителів України, є доволі неприємним фактом, із його інтерпретацією слід бути дуже обережним. По-перше, ми поки не надто добре знаємо, як пов'язані відповіді за шкалою Богардуса і реальний рівень антисемітизму, що включає також орієнтації й поведінку опитаних. Тому отримані дані надійно засвідчують зростання антисемітизму, але не можуть бути надійно інтерпретовані як показники реальної поведінки. Якщо, приміром, 8% вербально згодні допустити євреїв як членів своєї сім'ї, то це не означає, що вони саме так і зроблять, якщо така проблема виникне в реальності (до того ж у разі реальної поведінки цей показник може бути як більшим, так і меншим). По-друге, у відносному вимірі ситуація з євреями не гірша, ніж з багатьма іншими етнічними групами (див. табл. 2). Якщо євреїв не хочуть бачити жителями України 45% наших громадян, то, наприклад, румунів — 64%, а циган — 71%.

Чинники, що впливають на рівень антисемітизму і ксенофобії

Чинники антисемітизму і ксенофобії вивчалися на підставі даних об'єднаного масиву із 15 досліджень (це сприяє надійності отриманих результатів¹).

З'ясувалося, що і загальний рівень ксенофобії, і рівень антисемітизму істотно залежать від рівня освіти — чим вищим є рівень освіти, тим нижчими є рівні ксенофобії й антисемітизму (див. рис. 5). Крім того, цей показник залежить від типу населеного пункту: в місті він нижчий, ніж у селі, і мірою збільшення розміру міста рівень антисемітизму падає (див. графік на рис. 6).

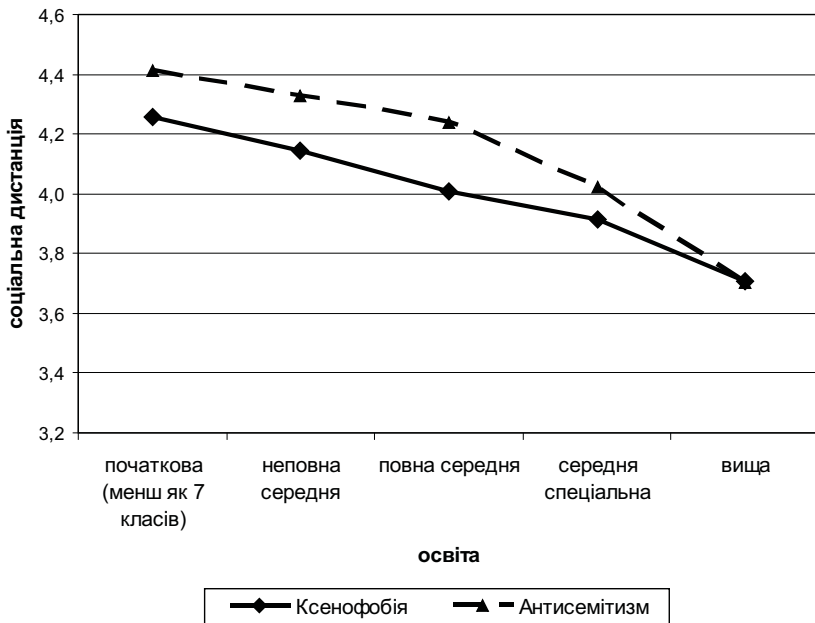

Рис. 5. Залежність рівня ксенофобії й антисемітизму від рівня освіти респондента

Залежність рівня ксенофобії й антисемітизму від національності ми мали можливість визначити лише для українців і росіян, решта груп були малонаповненими. Багаторічний досвід досліджень засвідчив, що найбільший вплив на такого роду орієнтації справляє поєднання національності та мови, якою респондент воліє розмовляти, — лінгво-етнічні групи. Три найбільші лінгво-етнічні групи — україномовні українці, російськомовні українці та росіяни, які практично всі російськомовні.

¹ Слід, утім, зазначити, що за таких великих масивів даних статистично значимими є навіть дуже невеликі відмінності, що робить неефективним обчислення значимості відмінностей для добору найнадійніших результатів. Практично всі описані далі відмінності значимі на рівні 1%.

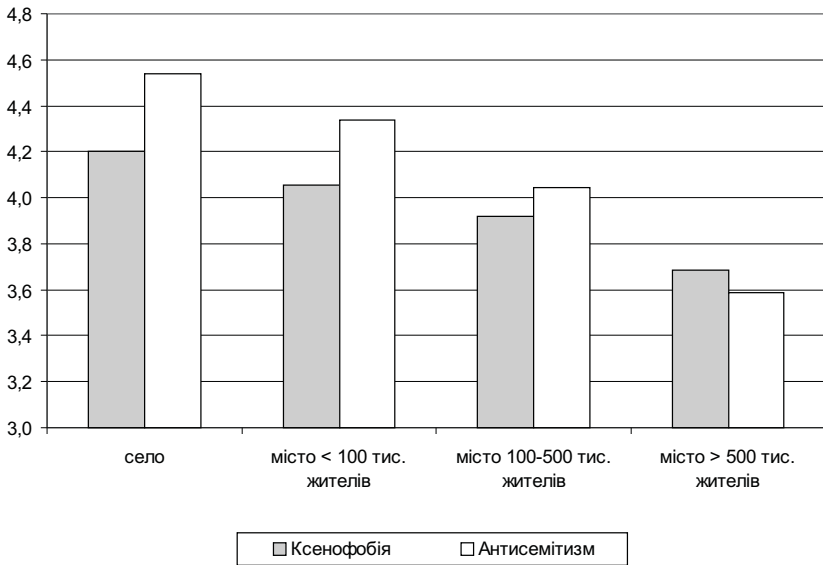

Рис. 6. Залежність рівня ксенофобії й антисемітизму від типу населеного пункту

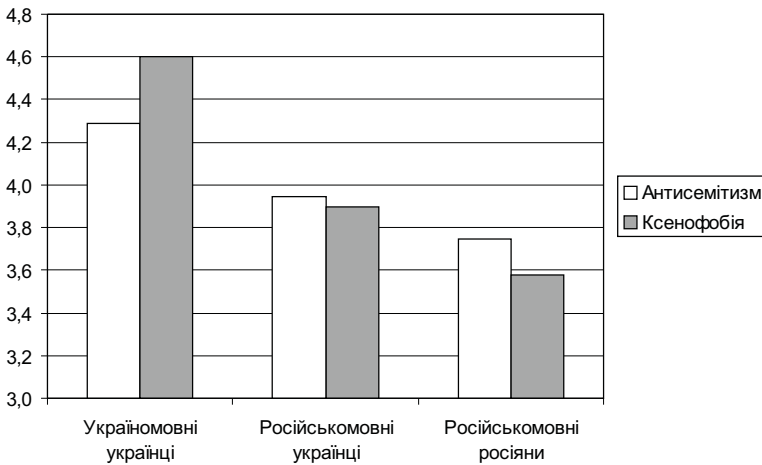

Рис. 7. Залежність рівня ксенофобії й антисемітизму від лінгво-етнічної належності респондента

Графік на рисунку 7 показує, що найвищий рівень ксенофобії й антисемітизму в україномовних українців, потім — у російськомовних українців і найнижчий — у росіян. Подальший аналіз доводить, що більш високий рівень антисемітизму українців багато в чому пов'язаний із типом поселення — серед україномовних українців 42% сільських жителів, що мають найвищий рівень ксенофобії й антисемітизму, серед російськомовних українців — 21% жителів села, а серед росіян — 16%. Якщо розглянути відмінності рівня антисемітизму лінгво-етнічних груп лише у великому місті, то відмінності між ними майже зникають (див. рис. 8).

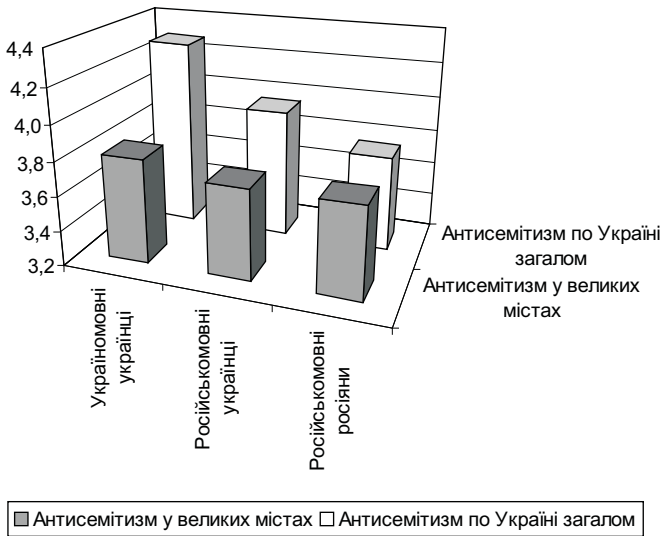

Рис. 8. Рівні антисемітизму лінгво-етнічних груп у великому місті (більш як 500 тис. населення)

Цікаво, що на відміну від рівня антисемітизму відмінності в рівні ксенофобії лінгво-етнічних груп у великих містах зберігаються. Це потребує подальшого аналізу, але можливо, що ці відмінності пов'язані також із рівнем міграції із сільської місцевості до великих міст.

Проте найнесподіваніші відмінності в чинниках ксенофобії й антисемітизму я виявив, вивчаючи залежність ксенофобії й антисемітизму від віку. Якщо інші залежності були очікуваними на підставі досліджень ксенофобії (усі ці залежності практично такі самі, як для ксенофобії), то залежність антисемітизму від віку істотно відрізняється від вікової залежності ксенофобії (див. рис. 9).

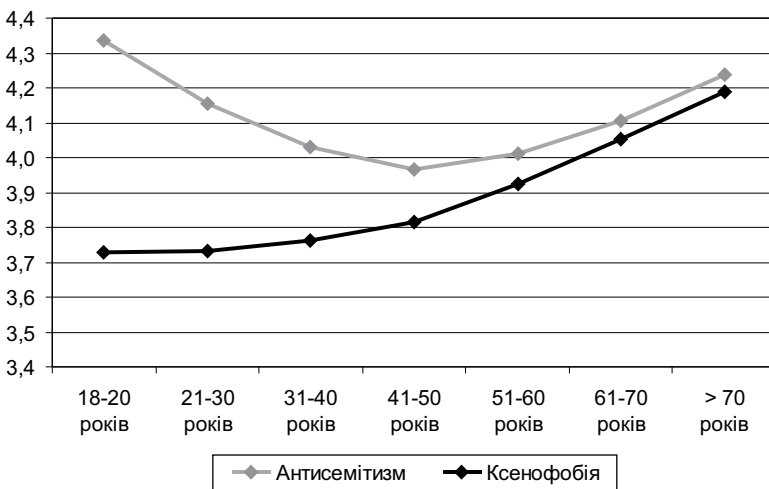

Рис. 9. Залежність антисемітизму від віку

Якщо серед молоді віком до 20 років рівень ксенофобії найнижчий, то рівень антисемітизму — найвищий порівняно з усіма іншими віковими групами (порівн. рис. 9). Це дуже тривожні дані, котрі свідчать про зростання антисемітизму саме серед молоді.

Таблиця 6

**Частка осіб, які не хотіли би бачити євреїв як жителів України
(1994–1996; 2004–2006), %**

Вік	1994–1996	2004–2006	Різниця
18–20 років	29,9	45,5	15,7
21–30 років	28,0	39,1	11,1
31–40 років	28,1	37,3	9,2
41–50 років	26,5	35,5	9,1
51–60 років	26,0	33,7	7,7
61–70 років	29,4	33,3	3,9
71 рік і більше	29,9	42,3	12,3
Загалом	27,9	37,0	9,1

Якщо ми подивимося на дані таблиці 6, то побачимо, що за останні 10 років кількість тих, хто не готовий допустити євреїв як жителів України (ми віднесли до них тих, хто допускає євреїв лише як гостей України або взагалі не пускали б їх до нашої країни), зросла загалом на 9%, а серед молоді віком 18–20 років — приблизно на 16%.

Висновки

Від 1991-го до 2007 року рівень ксенофобії в Україні істотно збільшився. Найменш упереджене ставлення серед населення України до україномовних українців, далі йдуть російськомовні українці, потім росіяни та білоруси. Далі з великим відривом розташувалися євреї, за ними поляки, німці, румуни, французи, канадці, американці, а далі — з певним відривом — негри і роми.

Головними чинниками, що впливають на рівень ксенофобії, є рівень освіти, місце проживання та вік. Чим вищий рівень освіти, тим нижчим є рівень ксенофобії; у селі рівень ксенофобії вищий, ніж у місті, при цьому чим більшим є місто, тим нижчий у ньому рівень ксенофобії. Хоча наші дані показують також значимі відмінності у рівні ксенофобії між україномовними українцями (найвищий рівень ксенофобії), російськомовними українцями (більш низький рівень ксенофобії) і російськомовними росіянами (найнижчий рівень ксенофобії), проте ці відмінності багато в чому пояснюються відмінностями у типі поселення (частка українців, особливо україномовних, вища в селі, ніж у місті). І нарешті, чим вищим є вік респондентів, тим вищий у них рівень ксенофобії, і найнижчий він серед молоді.

Від 1991-го до 2007 року в країні суттєво збільшився також рівень антисемітизму. Частка представників населення України, які під час опитування погоджуються допустити євреїв у своє найближче оточення (як членів своєї

сім'ї та друзів), поменшала від 1994-го до 2007 року із 38% до 17%. Натомість частка осіб, які бажають, щоб євреї були жителями України, збільшилася за цей період із 26% до 45%.

Зростання рівня антисемітизму в Україні тісно пов'язане із загальним зростанням рівня ксенофобії, а від 1994-го до 2003 року практично цілком пояснюється зростанням рівня ксенофобії щодо всіх етнічних груп, а не суто щодо євреїв. Але в останні 3–4 роки динаміка рівня антисемітизму не збігається із динамікою ксенофобії.

З-поміж чотирьох основних чинників, що впливають на рівень антисемітизму, три — освіта, лінгво-етнічна належність і тип поселення — впливають так само, як на рівень ксенофобії. Чим вища освіта, тим нижчий рівень антисемітизму, і в селі він більш високий, ніж у місті, а чим більшим є місто, тим нижчий у ньому рівень антисемітизму. Існують значимі відмінності в рівні антисемітизму між україномовними українцями (найвищий рівень антисемітизму), російськомовними українцями (більш низький рівень антисемітизму) і російськомовними росіянами (найнижчий рівень антисемітизму). Різні рівні антисемітизму серед українців і росіян, а також різниця у рівні антисемітизму серед україномовних українців, російськомовних українців і росіян майже цілком пояснюються відмінностями за типом поселення. А от характер залежності рівня антисемітизму від віку істотно відрізняється від закономірності, виявленої для ксенофобії. Якщо загальний рівень ксенофобії є найвищим серед старших вікових груп і молодь віком 18–20 років виявляє найнижчий рівень ксенофобії порівняно з іншими віковими групами, то рівень антисемітизму серед них є найвищим порівняно з іншими віковими групами. За останні 10 років найінтенсивніше зростання рівня антисемітизму характерне для молоді віком 18–20 років (ми не досліджували молодь віком до 18 років, але, боюся, ситуація серед цієї вікової когорти не краща). І це є найтривожнішою тенденцією. Можна припустити, що в останні 3–4 роки ситуація стосовно антисемітизму в Україні відрізняється від попередніх років тим, що, найімовірніше, на рівень антисемітизму в останні роки вплив справляють якісь інші чинники, ніж на рівень ксенофобії загалом. Можливо, це пов'язане з діяльністю Міжрегіональної академії управління персоналом, зокрема з поширенням видань відповідного спрямування, можливо — з активізацією антисемітських політичних сил під час виборів 2004-го і 2006 років, можливо — з посиленням антисемітських настроїв у Росії та впливом цих процесів на населення України (значна частина населення регулярно читає російські газети і часописи, слухає російське радіо і дивиться російське телебачення).

Досліджень, що містять лише кілька запитань (за шкалою Богардуса), недостатньо, щоб можна було зрозуміти процеси, які відбуваються в країні; Україна потребує проведення докладного глибокого дослідження стану й динаміки міжетнічних процесів.

Література

1. *Паніотто В.І.* Динаміка ксенофобії в Україні, 1994–2002 // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — № 3. — С. 74–92; див. також: *Paniotto V.* Dynamics of Social Distance Between the Basic Ethnic and Linguistic-Ethnic Groups in Ukraine, 1994–2001:

Report for ASN 6th Annual Convention (5–7 April 2001). — site: www.kiis.com.ua; Українське суспільство: десять років незалежності. — К., 2002; *Arel D., Khmelko V.* The Russian Factor and Territorial Polarization in Ukraine // *The Harriman Review*. — 1996. — Vol. 9. — № 1–2 (Spring). — P. 81–91.

2. *Паніна Н.В.* Чинники національної ідентичності, толерантності, ксенофобії та антисемітизму в сучасній Україні // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. — 2005. — № 4. — С. 26–45; *Паніна Н.В., Головаха Є.І.* Тенденції розвитку українського суспільства (1994–1998). Соціологічні показники. — К., 1999.

3. *Bogardus E.S.* Measuring Social Distance // *Journal of Applied Sociology*. — 1925. — Vol. 9 — P. 299–308.

4. *Паніна Н.В.* Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженнях національної толерантності в Україні // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. — 2003. — № 4. — С. 21–43; *Паніна Н.В.* Національна толерантність, національний ізоляціонізм та ксенофобія в Україні // *Україна–2002. Моніторинг соціальних змін*. — К., 2002. — С. 445–459.

5. *Паніна Н.В.* Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг. — К., 2006.

6. *Паніотто В.І., Хмелько В.Є.* Динаміка ставлення населення до незалежності України та фактори, що її визначають // *Десять років соціально-економічних перетворень в Україні: спроба неупередженої оцінки* / За ред. І.Бураковського. — К., 2002. — С. 23–28.

7. *Paniotto V.I., Maksimenko V.S.* The Impact of Ukrainian Presidential Election 2004 on Ethnic Relations in Ukraine (Empirical Data Statistical Analysis) // *Наукові записки НаУКМА*. — Т. 46. Соціологічні науки. — 2005. — С. 10–17.

Додаток
Таблиця

Динаміка індексу соціальної дистанції (1994–2007)

Етнічні групи	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Українці українськомовні	1,70	1,72	2,03	2,27	1,84	1,77	2,07	2,01	2,06	1,95	2,20	1,98	1,92	1,98
Українці російськомовні	1,78	1,84	2,06	2,34	1,98	1,99	2,32	2,16	2,24	2,12	2,21	2,00	2,07	2,00
Росіяни	1,95	2,06	2,45	2,55	2,29	2,24	2,50	2,14	2,40	2,44	2,48	2,42	2,35	2,42
Білоруси	2,32	2,49	3,05	3,18	3,07	2,96	3,15	2,94	3,17	3,23	3,40	3,14	3,25	3,14
Євреї	3,63	3,74	3,89	3,97	4,01	3,88	4,10	3,95	4,13	4,34	4,29	4,41	4,31	4,41
Американці	3,68	3,76	4,04	4,03	4,24	4,17	4,35	4,09	4,64	4,79	5,02	4,81	5,12	4,81
Канадці	3,69	3,73	4,13	4,06	4,31	4,25	4,46	4,27	4,37	4,58	4,92	4,76	5,03	4,76
Поляки	3,85	3,84	4,16	4,23	4,45	4,45	4,45	4,05	4,66	4,37	4,50	4,49	4,66	4,49
Французи	3,90	4,01	4,31	4,34	4,56	4,37	4,62	4,42	4,73	4,66	5,03	4,75	4,96	4,75
Німці	4,03	3,92	4,39	4,30	4,67	4,46	4,68	4,39	4,56	4,61	4,93	4,73	5,01	4,73
Румуни	4,27	4,40	4,38	4,51	4,72	4,51	5,02	4,77	4,94	4,91	4,98	4,84	4,99	4,84
Негри	4,92	5,04	4,96	4,94	5,22	5,17	5,45	5,22	5,43	5,54	5,47	5,42	5,61	5,42
Цигани	5,15	5,14	5,15	5,35	5,45	5,48	5,61	5,43	5,72	5,89	5,70	5,61	5,87	5,61
Індекс ксенофобії	3,45	3,51	3,77	3,85	3,91	3,82	4,06	3,83	4,08	4,11	4,24	4,10	4,24	4,10